

BOEKBESPREKINGEN

E. Schut, *De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1689-1796*, Groninger Historische Reeks deel 12, Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Nederland deel 7, Van Gorcum, Assen 1995, ISBN 90-232-2976-2, 290 blz., f 49,95.

De geschiedenis van de joodse gemeenschap in Groningen gaat zowel in stad als provincie terug tot het midden van de zestiende eeuw. Aan het begin van deze eeuw begonnen enkele onderzoekers dit verleden te bestuderen. Isaac Mendels, leraar aan de Rijkshoogere Burgerschool te Groningen, deed in 1910 het boek *De joodse gemeente te Groningen* het licht zien. Van grote waarde was de historische artikelenreeks van Isaac van Hoorn, die tussen 1928 en 1930 werd gepubliceerd in het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*. De serie, getiteld 'De Geschiedenis van de Joden in de stad en provincie Groningen', besloeg dertig afleveringen. Anders dan Mendels maakte Van Hoorn gebruik van archiefstukken van de officiële Joodse Gemeente. Verder onderzoek bleef uit. Tot ver na de Tweede Wereldoorlog - die een vrijwel volledig einde maakte aan het bestaan van een joodse gemeenschap in Groningen - was er geen serieuze historicus te vinden die zich met de reconstructie van de Gronings-joodse geschiedenis bezighield.

Sinds begin jaren zeventig ligt de nadruk van historisch onderzoek meer op de joodse gemeenschappen in de provincie. Vanuit het Rijksarchief te Groningen werd de inventarisatie van joodse grafstenen met hun Hebreeuwse teksten ter hand genomen om tot dan toe onbekende persoonlijke gegevens te registreren. Later werd dit project uitgebreid met onderzoek naar de historie van kleinere joodse gemeenschappen. Dit leidde in de loop der jaren tot enkele waardevolle publicaties in de serie *Bouwstoffen voor de geschiedenis van de Joden in Nederland* onder auspiciën van de Stichting Vrienden van het Rijksarchief, later de Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting. Daarin zijn onder andere Eenrum, Leens, Warffum en Winsum opgenomen.

E. Schut, de auteur van het onlangs verschenen *De joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1689-1796*, werkt als historicus-archivaris bij het Rijksarchief en nam deel aan het project over de geschiedenis van de joden in stad en provincie Groningen. Zijn onderzoek heeft tot een dissertatie geleid die op 1 juni 1995 werd verdedigd. Tegelijk kwam deze handelsuitgave tot stand. Schuts keuze om de vroegste periode van de joodse gemeenschap te bestuderen lag op basis van de relatief grote aanwezigheid van vroege archiefstukken misschien voor de hand, maar was ook bepaald niet een gemakkelijke. Deze studie vroeg om inzicht in het functioneren van het *ancien régime* in stad, regio en land, in de positie van de hervormde kerk en in het bestuurlijke apparaat van joodse gemeenten in de Nederlanden. Daar komt nog bij dat inhoudelijke besluiten van joodse

besturen aspecten van de joodse traditie in zich kunnen dragen, maar tevens met de joodse traditie moeten worden vergeleken, omdat er soms emancipatorische ontwikkelingen in te bespeuren zijn. Verder is een analyse nodig van de plaats van joden als minderheidsgroepering in de maatschappij met speciale aandacht voor de beroepen en functies die joden uitoefenden in deze snel veranderende periode.

Schut waagde zich aan allerhande facetten van de geschiedenis der joden in Groningen. Hij begint met een beschrijving van de groepen joden die in de zestiende en begin zeventiende eeuw de Noordelijke Nederlanden aandeden. Daarna stapt hij over op de komst van de eerste joden in het gewest Groningen in dezelfde periode. Het is opvallend dat zij zich vooral vestigden in Appingedam en omstreken, wat veel zegt over de belangrijke positie van deze stad. In 1655 verleende rechter Joachim Ripperda een vrijgeleide aan Isac Samuels en zijn gezelschap. Uit dit document blijkt dat de rechter zich wat de toelating van joden betreft richtte op de situatie in het naburige Oost-Friesland en niet op Amsterdam. Schut besteedt veel aandacht aan de houding van de gereformeerde kerk in Appingedam. Deze blijkt illustratief voor de eeuwenoude problematische verhouding tussen christenen en joden. In zekere zin zijn de bevindingen van de auteur op dit punt van cruciaal belang voor veel van hetgeen later plaatsvond tussen de officiële Joodse Gemeente en het Stadsbestuur, of tussen Groningers en hun joodse stadsgenoten.

De volgende hoofdstukken beschrijven in detail het ontstaan van de Joodse Gemeente Groningen. Na een periode van wisselend beleid op het gebied van toelating van joden tot de Stad werd in het jaar 1744 de Joodse Gemeente Groningen gesticht. Van toen af aan maakte een joodse gemeenschap van negentig personen feitelijk en rechtens deel uit van de stedelijke samenleving. Schut noemt Mozes Goldsmid als één van de *founding fathers* van de Joodse Gemeente. Hij mocht in 1731 samen met een diaken van de gereformeerde kerk, Jacobus Aelders, een bank van lening in Groningen pachten. Mozes Goldsmid, afkomstig uit de aanzienlijke familie Stadthagen in Hamburg-Altona, was een fortuinlijk zakenman. Zijn moeder was een zuster van de beroemde schrijfster Glückel von Hameln. In 1698 trouwde Mozes Goldsmid met Judith Cassel, dochter van een rijke familie uit Amsterdam. Na zijn huwelijk vestigde hij zich eveneens in Amsterdam en handelde in edele metalen en juwelen. Bij zijn komst naar Groningen diende Mozes Goldsmid in 1732 een verzoek in bij het Stadsbestuur om hem en zijn familie vrijheid van godsdienst te gunnen. Het verzoek werd ingewilligd en een deel van zijn woning werd als synagoge ingericht.

De schoonzoon van Goldsmid, Izak Jozef Cohen, speelde de hoofdrol bij de erkenning van de Joodse Gemeente in Groningen. Spoedig na 1744 bleek dat de plaatselijke autoriteiten bereid waren rekening te houden met de specifieke wensen van de joden. De auteur weet hiervan op boeiende wijze een aantal voorbeelden te geven, maar had naar mijn mening nog wel iets meer naar voren mogen brengen dat de verbeterde houding van het ene bestuur juist verscherpte maatregelen van andere belangenbehartigers uitlokte. Uitvoerig wordt beschre-

ven hoe de gilden zich gedurende de hele 18e eeuw blijven verzetten tegen het lidmaatschap van joden.

In hoofdstuk vijf gaat de auteur in op de ontwikkelingen binnen de joodse gemeenschap van Groningen. De plaatselijke, joodse gemeenschap trok rabbijnen en andere functionarissen aan vanuit Duitsland en Midden- en Oost-Europa. De joodse bevolking van Groningen was duidelijk een asjkenazische gemeenschap en kende geen aanwas van Spaanse of Portugese joden, zo kenmerkend voor bijvoorbeeld Amsterdam en Den Haag.

In de daaropvolgende onderdelen van het boek beschrijft Schut bijzondere feiten zoals de medewerking van het bestuur van de stedelijke Joodse Gemeente om zogenaamde 'vreemde joden' uit stad en provincie te weren en de rechtstreekse ingrepen van het Stadsbestuur om interne conflicten binnen de Joodse Gemeente te slechten, bijvoorbeeld in 1775, toen het Stadsbestuur orde op zaken liet stellen in de financiële wanorde van de Joodse Gemeente. Hoezeer het beleid van de stedelijke autoriteiten verschilde van de mentaliteit van de bevolking in de jaren vóór de burgerlijke gelijkstelling van 1796 wordt in een afsluitende paragraaf aangegeven. Daarbij kan een lezer van nu zich niet aan het idee onttrekken dat veel van deze facetten van de Gronings-joodse geschiedenis een tragische actualiteit voor deze twintigste eeuw bezitten.

Dit boek, voorzien van heldere conclusies en een aantal waardevolle bijlagen, is met grote kennis van zaken en goed leesbaar geschreven, een genot voor de geïnteresseerde lezer en een proeve van vakbekwaamheid, die in vele romantische, zogenaamde historische werken over de 'verdwenen joodse gemeenschappen' node wordt gemist.

Wout van Bekkum (Rijksuniversiteit Groningen)

H.L. Wesseling, Onder historici. Opstellen over geschiedenis en geschiedschrijving Bert Bakker, Amsterdam 1995, ISBN 90-351-1446-9, 358 blz., f 45,-.

Iedere student moet de essay-bundels van Henk Wesseling lezen. Deze zin staat hier om twee redenen. In de eerste plaats omdat bestudering van deze essays laat zien hoe intelligente en onderhoudende artikelen worden opgebouwd. Om zelf zulke stukken te schrijven, daar is uiteraard meer voor nodig dan het bestuderen van deze structuur. Bijvoorbeeld het talent van Wesseling. Het ambachtelijke deel van het schrijven kan er echter wel door verbeterd worden. In de tweede plaats is de bovenstaande eerste zin een door mij voor de gelegenheid bedachte variant op Wesselings vermogen om, "bundel na bundel" zoals de redactie van het TvG het noemde, de aandacht van de lezer te trekken. Ook in deze nieuwe verzameling opstellen, nu over historiografie, weet hij de lezer iedere keer weer te verleiden ook het volgende stuk te lezen, vaak alleen door de openingszin. Een kleine sprokkeling levert het volgende op: "Wat een overzichtelijk bestaan, dat van Johan Huizinga, welk een schitterende carrière!" of "Bertus Schaper kwam uit een rood nest" en "Jan Romein was een liefhebber

van de paradox" en ten slotte: "Twee keer heb ik een divinatie van Fernand Braudel meegemaakt."

Wesseling beheerst, zoals gezegd, de techniek. Maar dat is natuurlijk niet het enige waarom deze opstellen samen zo'n plezierige lectuur vormen. Het is vooral die persoonlijke stijl, licht epaterend door een quasi-simplisme dat inderdaad soms ergert, maar uiteindelijk toch meestal een grijns bij de lezer teweeg brengt. Met name ook zijn vermogen om het vak en de statussymbolen die bij dat vak horen serieus te nemen en ze tegelijkertijd te relativiseren. In een kort essay over een autobiografisch boek van de merkwaardige Engelse historicus A.L. Rowse, waarin deze een lijst geeft van personen die wel (Rowse zelf bijvoorbeeld) en van personen die niet geselecteerd waren als *prize fellow* in Oxford, zegt Wesseling: "Zoals zo vaak is de laatste lijst [...] interessanter dan de eerste." Of wanneer hij zich ergert aan de talloze rijtjes met klassieke auteurs die Isaiah Berlin steeds weer weet te noemen: "Het is vast niet goed zoveel te weten." Het is een milde en beschaafde vorm van afstand nemen. Soms echter zie je dat achter deze keurige façade de messen geslepen worden. Toch is Wesseling meestal aardig voor zijn onderwerpen, al heeft hij zijn vaste lachnummers. Bijvoorbeeld wanneer hij de agoog van stal haalt, een tikje gedateerd weliswaar, maar altijd goed voor een uithaal. Het gaat dan om een tik die misschien niet dodelijk is, maar die toch wel enig letsel toebrengt. Hoe voelt iemand zich van wie gezegd wordt dat zijn proza "als een beschonken agoog op ons afkomt"?

Onder historici is, dat hoort zo bij dit type bundels, een catalogus van de persoonlijke belangstelling van Wesseling: Nederlandse geschiedschrijving, Franse en Engelse historiografie en ten slotte de Overzeese Geschiedenis. In het boek komt, voor zover ik het kan zien, geen Duitse historicus voor die jonger is dan Leopold von Ranke. Ik vermoed dat Wesseling vindt dat Duitse historici niet beschaafd en niet excentriek genoeg zijn om je mee bezig te houden. Zij zijn te ernstig, beter: ze nemen zichzelf te ernstig. De ideale historicus moet bij Wesseling toch af en toe iets laten merken van het idee dat, zoals hij het in het eerste hoofdstuk noemt, het vak geschiedenis "geen vlees en geen vis is", geen wetenschap en geen kunst. Geschiedenis, zegt Wesseling, is een wetenschap *sui generis*, niet vergelijkbaar met echte vakken. Dat laatste is voor geschiedenisstudenten erg vervelend: "Andere studenten kunnen als zij klaar zijn met de studie een blindedarm verwijderen, een moeilijke som maken, een vreemde taal spreken of met een beetje geluk een echte Rembrandt van een valse onderscheiden. Maar wat kunnen zij? Een paar foefjes toepassen, meer niet."

Wesseling gelooft echter wel dat er van de historische wetenschap iets te maken valt: er zijn methoden, technieken, regels en afspraken, ook al zijn het er vaak minder dan in andere wetenschappen. Soms helpt het om geschiedenis wat harder te maken door af te kijken bij de sociale wetenschappen. De *Annales*-historici deden dat. Wesseling is bijzonder gesteld op deze groep vakgenoten, zodanig zelfs dat wanneer hij over hun werk schrijft, hij plotseling met tabellen en grafieken op de proppen komt (die verder niets verhelderen). Het blijft

trouwens een raadsel waarom juist hij deze groep historici zo bejubelt. Hij bespreekt ze zo vaak dat de lezer de neiging krijgt de nodige passages over te slaan, met name die waarin voor de vierde keer wordt uitgelegd hoe belangrijk de *Annales*-geschiedschrijvers zijn geweest. Is het zijn liefde voor Frankrijk in het algemeen? Ik vermoed dat dit slechts een deel van het antwoord is. Het andere deel is Wesseling's sympathie voor Braudel, de historicus en de mens, die zich tot de richting als geheel heeft uitgebreid. Maar Braudel blijft het centrum van deze betrokkenheid.

Wesseling is een publieksschrijver zoals we er in Nederland weinig hebben. Zijn stukken, ook die waarin hij spreekt tot zijn vakgenoten, zijn altijd geschreven met de gedachte dat de geïnteresseerde leek over de schouder meeleest. Daarmee brengt hij het vak terug naar de plaats waar het eigenlijk thuishoort: onder de mensen. Soms heeft dat tot gevolg, althans in deze bundel is dat het geval, dat de vakgenoot er niet zoveel nieuws in vindt. Onderhoudend blijft het echter altijd, voor iedereen.

Leen Dorsman (Universiteit Utrecht)

Perry Pierik, *Hongarije 1944-1945. De vergeten tragedie*, Aspekt, Nieuwegein 1995 ISBN 90-75323-03-4, 318 blz., f 59,-.

Het laatste oorlogsjaar in Hongarije was vol van dramatische gebeurtenissen en onverwachte wendingen. Toen het de Duitsers duidelijk werd dat hun Hongaarse bondgenoot in het geheim onderhandelingen voerde met de geallieerden om zo, net als Roemenië, tot een gunstige vredesregeling te komen, besloten zij niet langer af te wachten en vielen op 19 maart 1944 het land binnen. De Hongaarse regent Horthy was die dag met enkele militaire en politieke kopstukken op bezoek bij Hitler in diens kasteel te Klessheim. Terwijl de heren zaten te lunchen, zetten Duitse troepen zich in beweging richting Hongaarse grens: operatie 'Margarethe' was begonnen. Horthy had gedurende zijn terugreis gezelschap van enkele hoge Duitse officieren en bij aankomst te Boedapest stond een Duitse 'erewacht' voor hem gereed. Het bleek kortom voor Hongarije onmogelijk zich voortijdig uit het oorlogsgeweld terug te trekken. Hongarije zou zelfs het toneel worden van de laatste grote veldslagen van de Tweede Wereldoorlog, waarbij bijna heel Boedapest in puin geschoten zou worden. De Hongaarse hoofdstad was namelijk uitgeroepen tot *Festung*-stad, wat inhield dat zij tot de laatste man verdedigd diende te worden. Op kerstavond 1944 was de stad door Russische troepen omsingeld en begon een gevecht met de 70.000 ingesloten Duitse en Hongaarse soldaten dat tot 13 februari 1945 zou duren.

Operatie 'Konrad', gestart op 1 januari, had tot doel de Duitse soldaten in Boedapest te ontzetten, maar mislukte jammerlijk door het korte tijdsbestek waarbinnen zij afgerond diende te worden, de tweeslachtigheid binnen de bevelvoering en de grote Russische overmacht. Op een twintigtal kilometers voor de hoofdstad - radiocontact was reeds tot stand gebracht - werd de

operatie alsnog beëindigd. Op 6 maart 1945 startte Hitler een nieuw tegenoffensief in Hongarije, operatie 'Frühlingserwachen', dat een ommekeer in de strijd had moeten worden. Van een *Blitzkrieg*-achtige operatie kwam echter weinig terecht. Toen op 16 maart de Russen een grootschalige tegenaanval inzetten, waren de Duitse troepen pas veertig kilometer gevorderd - de Donau zouden zij nooit meer bereiken.

Het zijn deze militaire operaties die Pierik in zijn boek zeer overtuigend weet te schetsen en die het beste deel van het boek vormen. Het werk is gebaseerd op uitgebreid bronnenmateriaal, waaronder vele dagboeknotities, gesprekken en brieven van Duitse militairen die toentertijd betrokken waren bij de verschillende gevechtshandelingen. Veel minder overtuigend is Pierik wanneer hij het tweede hoofdonderwerp behandelt, te weten de ondergang van de joodse gemeenschap in Hongarije. De joden in Hongarije waren tot de Duitse inval nog niet onderworpen geweest aan deportaties naar de vernietigingskampen. Na hun inval van maart 1944 slaagden de Duitsers (samen met de zeer hulpvaardige Hongaarse gendarmerie) er echter in om binnen enkele maanden vrijwel de gehele Hongaars-joodse bevolking naar de gaskamers te transporteren. Alleen de grote joodse gemeenschap in Boedapest ontsprong de dans door ingrijpen van Horthy en doordat het zeer nabij gekomen Russische front deportaties per trein vrijwel onmogelijk maakte. Toen in oktober 1944 Horthy werd afgezet en de fascistische en sterk antisemitische Pijlkruisers aan de macht kwamen, werden zo'n 60.000 joden uit Boedapest gedwongen een voettocht te ondernemen naar Oostenrijk om daar als arbeidskrachten te fungeren. Het overgrote deel van deze mensen zou de grens nooit bereiken. Voorts werden door de Pijlkruisers op grote schaal joden gefusilleerd en in de Donau gegooid.

Erg storend aan dit gedeelte van het boek is de populaire, generaliserende schrijfstijl die Pierik hier regelmatig hanteert. Zo was Hongarije vóór maart 1944 geen 'oase van rust' voor de joden. Reeds in 1920 werd er een anti-joodse wet aangenomen ('Numerus Clausus') die slechts het begin vormde van een lange reeks anti-joodse maatregelen. Ook fysiek geweld werd niet geschuwd, gezien de slachtingen bij Kamenets-Podolsk in 1941 en Ujvidék in 1942, waarbij respectievelijk zo'n 15.000 en 700 joden omkwamen. Tot slot werd er in politieke kringen al sinds 1940 voortdurend gesproken over aanstaande deportaties. Ook past het niet om over de Hongaarse holocaust te spreken als 'een opmerkelijk Duits succes'. Een dag in Auschwitz waarop vele treinen met Hongaarse joden arriveerden, beschrijft Pierik als volgt: "Op 21 mei was het helemaal een gekkenhuis in Auschwitz." Daarbij is de gegeven informatie niet zelden foutief. Zo worden namen van Hongaarse personen, steden, bruggen, etcetera veelal uit het Duits of in foutief Hongaars weergegeven. Volgens Pierik zou het joodse ghetto in Boedapest gelegen hebben tussen de straten '*Domany en Magyatadi Szabo*', terwijl het in werkelijkheid gaat om de straten '*Dohány utca, Nagytádi Szabó*' en eventueel nog '*Király utca*'.

Ten slotte, het is erg lastig dat de schrijver geen noten gebruikt. Op een aantal plaatsen in het boek is de lezer nieuwsgierig naar de bron die wordt

aangehaald of zou hij aanvullende informatie willen hebben. Het hoofdstuk over de Hongaarse joden wordt bijvoorbeeld afgesloten met de vermelding dat de schattingen van het aantal slachtoffers uiteenlopen, waarbij het cijfer van 180.000 doden uit het boek van Hilberg geplaatst wordt tegenover de 600.000 slachtoffers die Levai in zijn boek noemt, hetgeen de lezer op zijn minst moet verbazen. Hij beseft waarschijnlijk niet meteen dat het eerste cijfer betrekking heeft op de grenzen van Hongarije na het Verdrag van Trianon (1920) en het tweede cijfer ook de voormalig Hongaarse gebieden meerekent die door de Hongaren tijdens de oorlog weer grotendeels ingenomen waren.

Lees dit boek als u geïnteresseerd bent in de laatste grote veldslagen die gevoerd zijn op Hongaars grondgebied, niet wanneer u meer wilt weten over de situatie van de joden in Hongarije gedurende het laatste oorlogsjaar; dit blijft vooralsnog een vergeten tragedie.

Stefan van der Poel